

TANULMÁNYOK

Beluszky Pál

Borsod-Abaúj-Zemplén megye „fogyó félholdja”

Az alábbi írás nem tekinthető kutatási eredménynek. Annak – az egyébként meglehetősen ismert – helyzetnek az érzékeltetésére szánjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi sávjában, az országhatár mentén az Ózdi járás déli határától, Borsodnádastól a Hegyközig, Sátoraljaiújhely városhatáráig 20–35 km széles, összefüggő hátrányos helyzetű, rossz természeti adottságú, kedvezőtlen forgalmi helyzetű, gyors ütemben hanyatló, helyenként „menekülésszerű” elvándorlással sújtott aprófalvas övezet húzódik. E dombvidéki jellegű táj(sorozat) mintegy 2650–2700 km² kiterjedésű (Komárom megye területe 2264, Nógrádé 2544 km²), rajta 170–172 település található, ezekben 2017-ben 126 ezer ember élt. A népsűrűség 47,3 fő/km². Az övezet hátrányos helyzete nem mai keletű – tulajdonképp évszázadokkal korábban is felismerhető folyamatokra vezethető vissza –, de folyamatosan változó problémákat produkálva mindmáig fennáll s „kezelést” igényel. (Ez a „kezelés” helyenként és esetleg a „tervszerű visszavonulás” levezénylését is jelentheti.) S miután a „problémák” mixe időről-időre változik, „kezelésük” is új megoldásokat igényel, mindez pedig az övezet folyamatos vizsgálatát követeli meg, a lehetséges „új és új megoldások” számbavételét. E bevezető írásunk az említett problémákat és lehetséges „kezelésüket” veszi számba. Hangsúlyozva, hogy e problémák mélyebb okainak feltárása, a folyamatok megismerése még előttünk álló feladat.

*Kulcsszavak: gazdaságtörténet, elvándorlás, BAZ megye
JEL-kód: O18, P25*

Általános megjegyzések

A megye ezen övezete több, némiképp eltérő jellegű-adottságú középtájra-kistájra bontható, de általánosan jellemzik a következők:

Az Északi-Középhegység és a Gömör-Szepesi-érchegység közötti „medencedomság” (a Nógrád-Abaúji medencesor) erodálódó felszínének agráradottságai kedvezőtlenek. A táj geográfus kutatója, Dobány Zoltán jellemzése szerint „... hűvös az éghajlat, tagolt a domborzat, a talajadottságok kedvezőtlenek, uralkodók a gyenge termőképességű talajok, melyeket ráadásul a talajerózió is veszélyeztet...” (Dobány Z. 1999). A 19. század végi becslések szerint az övezet mezőgazdasági művelésbe vont területei többségének az aranykorona-értéke 4–8 között változott (a jó talajú vidékeken ez a 30 aranykoronát is meghaladta); az 1 hektárra jutó jövedelem a legrosszabb adottságú mikroövezetekben – pl. az Aggteleki-karszton – a 19. században 1,9-2,2 Ft-ra rúgott, ötöde-hatoda volt az ország kedvező adottságú vidékein elért jövedelmeknek. A szántóművelésre alkalmas területek aránya is csekély (a néhány tágabb folyó völgyben, a Sajó-, Bódva- és Hernád-völgyben elhelyezkedő községektől eltekintve); az 1865-ös statisztikai felmérés szerint és csak 25–30%-át fogták eke alá a legtöbb községben a faluhatároknak, néhol ennél is kevesebbet (Teresztenyén a határ 14,7, Jósavfőn 15,2, Dubicsányban 15,8%-át és így tovább.) Ráadásul 1865-re a zóna legtöbb mikrotérségében már át is lépték azt a határt, amely az ökológiai adottságok alapján indokolt lett volna. A növekvő számú lakosság ugyanis a mezőgazdaság gyenge eltartóképessége, a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek hiánya miatt csak az erdőirtással, az irtványok eke alá fogásával tudta szűkös életfeltételeit előteremteni. A túlzott erdőirtás viszont felgyorsította a talajeróziót, s az irtványok talajai egyébként is gyenge termést adtak. Az e vidékkel foglalkozó szerzők szerint az e tájak hanyatlásához vezető úton az első lépést már a 19. század elején megtették, amikor „...a népesség száma már meghaladta a terület eltartóképessége szabta felső határt”.

A szűkös agráradottságok kedvezőtlen hatásait jónéhány további körülmény fokozta. A már a 19. század első felében jelentkező túlnépesedés tovább rontotta a *földbirtok-viszonyokat*. A parasztgazdaságok (annak előtte a jobbágytelkek) többsége törpe vagy kisbirtok; a Csereháton és a Sajó–Bódva közén az 5 kh-on aluli gazdaságok aránya megközelítette a 60%-ot, de pl. Bánrévén 90,5, Járdánházán 89,8, Ragályban 83,0, Bódvaszilason 81,0%-ot tett ki, s e tájakon még az 5–10 kh-as gazdaságok sem biztosíthatták egy-egy család eltartását. Ez a *birtokmegosztás*, a *munkaerő-felesleg* (illetőleges munkaerő kihasználatlansága), a *tőkehiány*, a *falusi társadalmak milyensége* (melyet az agrár- és települési viszonyok egyaránt „távol tartottak” a polgárosodástól) nem tette lehetővé az agrártermelés modernizációját, az árutermelés kibontakozását. Az „övezet” megrekedt az *autarkia* állapotában. Ezen állapot meghaladásának lehetetlenségére utal, hogy még a 20. század elején is szélsőségesen agrárjellegű maradt az övezet legtöbb mikrorégiója, az alapellátás intézményei – szatócsboltok, kocsmák, kovács, szabó, jegyzőség, posta, egyházak stb. – sem ütöttek rést a helyi társadalmak agrárjellegén (1930-ban [!] pl. Büttösön a keresők 97,0, Galvácson 94,3, Debrétén 94,2, Damakon 93,6, Kánóban 96,6%-át foglalkoztatta mezőgazdaság).

A tagolt domborzat – a kis kiterjedésű „életterek” –, a gyenge eltartóképességű talajok, a mezőgazdaságon kívüli munkaalkalmak majd teljes hiánya eleve *aprófalvas településszerkezet* kialakulásához vezetett. A „török kor” pusztulásai s a gyakori pusztító járványok a 18. század elejére erősen meggyérítették az itt élő lakosságot, egy sor község teljesen elnéptelenedett. A népesség és a településállomány rekonstrukciója kb. a 18. század végére fejeződött be, ekkorra a lakosság száma megközelítette vagy el is érte az itteni tájak eltartóképességének a határát. Ekkor 35–40 fő/km²-es népsűrűség mellett az övezetet kisebb-nagyobb eltéréssel átlagosan 500 lakosú falvak ülték meg; a peremeken, a folyóvölgyekben néhány népesebb falu és mezőváros (mint pl. Alsóvadász – 1070 lakos 1784/87-ben –, Edelény – 2058 lakos –, Selyeb – 872 lakos –, Szendrő – 1999 lakos –, Szalaszend – 896 lakos) is előfordult; a Hegyközben még ennél is kisebb volt az átlagos falunagyság. De a legkisebb falvakban is – sokkal! – többen éltek, mint manapság: Tornakápolnán 78-an, Jákfalván 108-an, Dubicsányban 129-en, Tornabarakonyban 164-en, Gagyvendégiben 167-en, Keresztéten 176-an stb. De számos, mára létük határára jutott faluban a 18. század végén még „elfogadható számú” (?) lakos élt: Kányban 430 (ma 47), Galvácson 355 (ma 84), Gagyapátiban 222 (ma 19), Pamlényban 344 (ma 33) és így tovább. Igaz, a 18. század végén, a 19. század utolsó harmadáig a falvak népességszáma nem alakította oly messzemenően a bennük lakók életét, mint annak utána. Még nem léteztek professzionális alapfokú intézmények – közigazgatás, baba, orvos, gyógyszertár, bolt sem nagyon (még az 1900-as népszámlálás sem talált egyetlen kereskedelemről élő jónéhány községben) –, legfeljebb pap vagy lelkész (az sem mindenütt) s iskola is csak néhol. Még talán a mezőgazdasági eszközök készítőit-reparálóit, a kovácsok hiányát érezték meg leginkább az akkori falvak lakói. A piachelyek hiánya vagy nagy távolsága, az utak szinte járhatatlan minősége legalább oly mértékben bizonyult hátrányosnak a falvak életében, mint az alapfokú intézmények hiánya (igaz, kevés piacra szánt termékük volt az ittenieknek, de minden bizonnyal ez a tény is hozzájárult az autarkia szinte „réstelen” fennmaradásához).

A 19. század második felében azonban már az *alapellátás hiányai* is alakították az itt élők életkörülményeit, gátolták a modernizációt-polgárosulást, a polgári életvitel terjedését; nemcsak a hiányukból fakadó direkt hatásaikkal, hanem azzal is, hogy a „kulturaközvetítő” intézmények is távol maradtak a kis falvaktól (legény- és leányegyletek, dalárdák, olvasóköri, iparoskörök, önkéntes tűzoltóság, egyházi rendezvények stb.).

Az apró- és kisfalvas településszerkezet a 18. század vége óta sem változott lényegesen a második világháború utáni évekig. A 19. század folyamán vontatottan ugyan, de még növekedett a lakosság száma; az 1784/89-es népszámlálástól az 1870-esig a Csereháton és a Sajó–Bódva közén 28%-kal – míg az akkori [!] országterületen 90%-kal – 1941-ig 47,7%-kal – országos átlag 153,6%). A 20. századi népességnövekedést már elsősorban a táj peremén, illetve Ózd környékén megjelenő bányászkodás és az iparosodás idézte elő. A zóna „belső” községei közül

jónéhány már az első népszámláláskor, 1870-ben, vagy annak előtte elérte népesedési csúcsát (Percse, Keresztéte, Kány, Nyésta, Irota, Pamlény, Gagyapáti, Gagybátor, Gadna stb.).

E tájak szűkös eltartóképesége korán kiváltotta az *elvándorlást* (előbb országon belülre, a formálódó szomszédos bányá- és iparvidékekre, majd a 19. század utolsó harmadától a tengerentúrra irányuló kivándorlás) és a *vándormunka* terjedését. Már az elérhető közelségű iparibányászati munkahelyek megjelenése előtt elterjedt az Alföldre irányuló munkamigráció, de az övezet nagyobb részéből a hegyaljai szőlőkben való munkavállalás is. Mellékjövedelmekre tehettek szert az itt élők bizonyos kiegészítő tevékenységekből is; az Aggteleki-karszt falvainak lakói mészégetést és annak kereskedelmét folytatták, ugyanitt s a Hegyközben szénégetésből pénzeltek a falvak lakói, a folyóvölgyek – a főbb útvonalak mentén elhelyezkedő – falvai fuvarozást vállaltak, közvetítő kereskedelmet folytattak s természetszerűleg elterjedtek az „erdőkielés” különböző formái (fakitermelés, makkoltatás, cserkéreg-gyűjtés, vadgyümölcs- és gomba-gyűjtés stb.).

A 19. század második felében, a 20. század elején két, az övezet életére messzemenően kiható esemény történt.

Megjelent az övezetben, illetve annak környékén-közeliében a *bányászkodás*, majd ezt követően a *gyáripár*. A 18–19. században az ország egyik legjelentősebb manufaktúrális keretek között működő vasipari körzete alakult ki Gömör és Torna megye szomszédos területein, s a Gömör–Szepesi-érchegység Abaúji részén. Ez az ipari tevékenység kezdetben elsősorban néhány, a dombvidéki zónában előállított termékre tartott igényt (tűzifa, faszén, mészko).

Majd, már a 19. század derekán az energiahordozók – és egyéb bányakincsek – iránti fokozódó igény a mai „övezet” területén, Ózd környékén és a Sajó-völgyben „felfedezte” az itteni gyengébb minőségű, de viszonylag könnyen feltárható barnaszén-telepeket s a rudabányai vasérc-készletet. Ez utóbbit már a középkorban is művelték (Rudabányát bányavárosként említik), de a rendszeres, nagyüzemi bányászata 1880-ban kezdődött, s 1900-ban már több mint ezeregyszáz főt foglalkoztatott az itteni vasbánya. A trianoni határváltozások nyomán felértékelődött Rudabánya vasérc, 1924–25-ben vasúti szárnyvonalat építetett a bányáig a tulajdonos, a Rimamurányi Vasművek. Az Ózd környéki dombságon és a Sajó-völgyben a 19. század derekán kezdődött az „üzemszerű” bányászkodás; kezdetben egy-egy kisebb fogyasztó – téglagyár, kovácsműhelyek, később az edelényi cukorgyár – szénszükségletének biztosítása céljából, vagy a környék tüzelőanyag-szükségletének fedezésére. Ezek a bányák többnyire időszakosan üzemeltek – többnyire csak őszi-téli – technikai felszereltségük kezdetleges, munkásai sem „hivatásos” bányászok voltak, hanem olyan környékbeli törpe- és kisbirtokosok, akik csekélyke földjük művelése mellett időnként – a mezőgazdasági munkák holtszezonjában – álltak be napszámosként a bányamunkások közé. Az idénymunkások nem is hagyták el falujukat, nem hagytak fel földjeik művelésével, hanem „bányaidényben” gyalogoltak „be” (az esetenként két-három órajárásnyira fekvő) munkahelyükre, majd a „síkta” végeztével otthonukba. Csak a nagyobb vállalatok – MÁK, Rima, Diósgyőri Vasgyár – által felvásárolt vagy nyitott, egy-egy iparvállalat folyamatos szénigényét biztosító, ezért folyamatosan működő nagyüzemi bányák s a rájuk települt ipar változtatta meg gyökeresen környezetét. Ilyen bányák a 19. század második felében jelentek meg nagyobb számban vidékünkön. Ózdon 1846-ban kezdte tevékenységét a Gömöri Vasművelő Egyesület, a környező szénbányák (Sajóvárkonyban, Királdon, Farkaslyukon stb.) a vasmű részére termeltek. Borsodnádason 1864-ben kezdett működni a lemezgyár az itt bányászott barnaszénre telepedve. A nagyüzemi bányászat Sajókazán 1870, Sajószentpéteren 1895, Ormosbányán 1912, Múcsonyban 1890 körül vette kezdetét, majd mindenütt átvéve a szénkitermelést a kis, kezdetleges üzemektől. 1900-ban Ózd iparában 2155-en, Borsodnádason 533-as, Rudabánya vasércbányájában 1132-ben, Királd szénbányáiban 848-an, Sajóvárkonyban 404-en, Sajókazán 356-an dolgoztak a nagyiparban, illetve a bányászatban, s ugyancsak működtek kisebb bányák Múcsonyban, Szuhogyon, Disznóshorvátiban stb.

A 19–20. század fordulóján a Sajó-völgyben 5–6 ezer bányászt és nagyipari munkást foglalkoztattak ezek az üzemek (nem beszélve Diósgyőr iparának kb. 5000 alkalmazottjáról). Ezek

a bányászati-ipari üzemek már szemmel láthatóan megváltoztatták vidékük társadalmi-demográfiai-települési képét; lehetővé vált a mezőgazdaságból az ipari-bányászati ágazatokba való „átrétegződés”; a formálódó iparvidék közvetlen környezetében mérsékelve a munkaerőpiaci feszültségeket. Ipari-bányászati jellegűvé vált egy sor korábbi agrárfalu, megjelent – az üzemek viszonylag szűk szomszédságában – a napi ingázás; ahol az iparvállalatok állami tulajdonban álltak, vagy szociálisan „érzékeny” cégekhez tartoztak – mint volt pl. a „Rima” –, ott eddig ismeretlen települési elemek jelentek meg a tájban. Nemcsak gyárüzemek, teherpályaudvarok, hanem igényes munkáslakótelepek, szociális intézmények stb. (Elsősorban Ózdon, Borsodnádason, Sajószentpéteren, Diósgyőrben.) Néhány település lakosság száma rohamosan emelkedett: Ózdon 1870-ben 5800-as éltek, 1910-ben már 16 ezren, 1941-ben pedig már a 30 ezret közelítette a település lélekszáma. (Az 1900-as évek végének népszámlálásai a fenti adatoknál is magasabb lélekszámot adnak meg Ózdra, ugyanis 1940-től fokozatosan egy fél járásnyi területet kebelezett be „közigazgatásilag” a város: Sajóvárkonyt, Bolyokat, Hódoscsépányt, Centert, Szennát, Urajt, Farkaslyukat, Szentsimont; velük is számolva Ózd már 1870-ben 26 ezer, 1910-ben 42 ezer lakosú lett volna.)

A vázolt folyamatok az első világháború után felgyorsultak – miután az ország elveszítette az új országhatárokon „kívül rekedt” bányászati és nehézipari körzeteit –; a második világháború kezdetére már kirajzolódott a későbbi borsodi iparvidék váza, gerincében az Ózdtól Miskolcig húzódó „ipari-bányászati tengellyel”. Ekkor már egy sor mezőgazdasági jellegét elvesztő ipari és bányászkozség sorakozott a Sajó-völgyben és közelében bányásztelepekkel, ipari létesítményekkel váltakozva (az ipari és bányászati népesség aránya 1941-ben Izsófalván 78,8, Kurtyánban 73,6, Rudabányán 68,9, Szuhakállón 61,3%-ot tett ki stb.). Ugyanakkor a napi munkabajjárás igen korlátozott lehetőségei – néhány vasútállomással rendelkező falun kívül tulajdonképp csak gyalogszerrel voltak elérhetők a bányáüzemek, a gyárak – miatt az „övezet” iparosodó-urbanizálódó tengelye mögött még az 1949-es népszámlálás idején is majd háborítatlan agrárfalvak sorakoztak. A Cserehát falvainak túlnyomó többségében a lakosság több mint 70%-a a mezőgazdaságból élt az 1949-es népszámlálás adatai szerint; az Aggteleki-karszton szintűgy. Itt csak a Sajó-völgy–Rudabánya tengely mentén indult meg a foglalkozási átrétegződés. Az ózdi járás községeiben – Domaháza és Kissikátor kivételével – viszont már vegyes foglalkozású lakosság élt.

A második világháború után előbb az ország újjáépítése (3 éves terv) ösztönözte a nehézipar kapacitásainak gyors növelését, majd a „fordulat éve” (1948) után megkezdődött az ipar – mindenekelőtt az energetikai ipar és a nehézipar – termelésének erőltetett ütemű növelése. Ez egyrészt a meglévő ipari-bányászati kapacitások bővítését, termelésük növelését – a munkáslétszám gyors növelése, három műszakos termelésre való áttérés, gépesítés – jelentette, másrészt óriásberuházások nyomán új gyárkomplexumok épültek, a megyében elsősorban Kazincbarcikán – ún. „szocialista város” –, Sajóbáonyban, Miskolcon, majd Tiszaújvárosban. Ugrásszerűen növekedett az ipar és a bányászat munkaerő-szükséglete. A hetvenes évek elején csupán az iparban és bányászatban Miskolcon 51 ezren, Ózdon 18 ezren, Kazincbarcikán 11–12 ezren, Tiszaújvárosban 6 ezren dolgoztak. Noha az ekkor már Abaújjal és Zemplénnel egyesített megyében bőven állt rendelkezésre „szabad” munkaerő (különösen a tsz-esítések nyomán vetett ki magából a mezőgazdaság nagyszámú munkaképes korú lakost), s az iparvárosokban, a bányásztelepüléseken állami lakásépítés is folyt, az idetelepülők nem biztosítottak kellő számú munkáskezet az iparnak-bányászatnak. Szükségessé vált a további falvakban élők munkábaállítása is a sajó-völgyi munkahelyeken. Az autóbusszközlekedés megszervezésével, a vállalatok saját munkavállalóik szállításának megoldásával (bányászbuszok) lehetővé vált a távoli falvak lakóinak munkába szállítása. 1960-ban már tucatnyi (pont 12) település „ingázási többlet” haladta meg a fél-ezer főt, 1980-ban pedig közel 40 ezer ingázót fogadott Miskolc, Kazincbarcika kis híján 10 ezret, Ózdra és Tiszaújvárosba 6 és félezren jártak be naponta dolgozni. Egyik napról a másikra a világtól elzárt agrártáj az ipari központok lakóövezetévé vált. Az ötvenes években az ózdi járás területe, valamint a Sajó–Bódva köze vált egyértelműen lakóövezetté, a cserehádi falvakban álta-

lában 55–75% közé csökkent a mezőgazdasági keresők aránya, de az ingázás még csak „kiegészítő” szerepet játszott az itt élők életében. A Hegyközben rövid távú ingázás alakult ki a „saját munkahelyek – Hollóháza, fűrésztelepek – irányába, illetve Sátoraljaújhelyre. A „zónában” gyors ütemben zajlott a foglalkozásváltás, felgyorsult az elvándorlás, tömegessé vált a napi munkába járás. 1980-ra Sajó-völgyi iparvidéktől távol fekvő községekből is a munkavállalók harmada-fele, esetenként ennél is több napi ingázóvá vált (pl. Balajt 83,2, Ládbesenyő 84,9, Szendrőlád 88,4, Fügöd 77,5, Novajidrány 67,0, Szászfá 68,0, Kelemér 57,5, Tornakápolna 66,7% és így tovább).

Ezek a rapid változások mélyreható folyamatokat indítottak el a megye országhatár menti aprófalvas övezetében.

Az iparvidékeken munkát vállalók egy része, ha erre lehetősége nyílt, igyekezett az ingázás súlyos terheitől mentesülni, s munkahelyére vagy annak közelébe költözni. Erre kezdetben – az 50-es években, a 60-as évek első felében – az iparvidékeken folyó állami lakásépítés biztosított korlátozott lehetőséget, majd a hatvanas évek végétől már a „saját erőből” történő lakásépítés – az ipari munkahelyek közelében, de nem azokban – tette lehetővé az elköltözést. Így az ötvenes években még a lakosságszám alakulása az „övezetben” még nem tükrözte egyértelműen a megváltozott helyzetet; a falvak lélekszáma stagnált, esetleg némileg növekedett is (1. az 1. táblázatban Kány, Büttös, Hejce, Háromhuta esetét), legfeljebb az akkor még számottevő természetes szaporodás vezett el az övezet számára. 1960, de még inkább 1970 után viszont a népességvesztés üteme rendkívül felgyorsult; 1970 és 1990 között, két évtized alatt pl. Tornaadaska lakossága 80,6, Mogyoróska és Keresztéte lakossága 60,8, Gömörszőlőse 59,1, Teresztenyé 58,9, Abaújlaké 55,7%-kal csökkent. Ez a *menekülésszerű elvándorlás*, illetve az annak nyomán előállt népességcsökkenés hatása sokrétű és drasztikus: egyrészt egy sor *egykori* település lakosság-száma mára olyannyira lecsökkent, hogy semmiféle települési önállósággal nem bírhat, „alapellátási egységet nem képezhet”, benne „komplett helyi társadalom” nem szerveződhet, illetve maradhat fenn. Milyen *működő* település képzelhető el pl. a 10 lakosú Tornabarakonyban, a 11 lakosú Tornakápolnán, a 14 lakosú Debrétén, a 19 lakosú Gagypátiban, a 26 lakosú Keresztétén és Becskházán, a 28 lakosú Simán, a 33 lakosú Pamlényban és így tovább? Az „övezet” eredetileg is apró- és kisfalvas településállománya tehát a két világháború közötti évekhez képest is gyökeresen megváltozott, tovább aprózódott.

Ez a viharos gyorsaságú népességvesztés a településméreték további csökkenése – s ezáltal a településként való működés lehetőségének elvesztése – mellett számos további kedvezőtlen demográfiai-társadalmi következményekkel járt. Az *elvándorlás* ugyanis természetesen *szelektív* jellegű volt. Elsősorban – és elsőként – a fiatalabb munkaképes korosztály, az iskolázottabbak, a szakmával rendelkezők, a tehetősebbek költöztek munkahelyük közelébe. A „viszamaradt” lakosság demográfiai és társadalmi struktúrája torzult; az elöregedés hatására igen kevés kivételtől eltekintve *természetes fogyás* lépett fel 1980 után az övezet községeiben (a legtöbb községben már korábban is). Így már az elvándorlás csökkenése-megszűnése esetén is fogy az aprófalvas övezet lakossága. Valóban, 1980–1990 után az elvándorlás lanyhult (2. táblázat). Aki akart vagy tudott, már korábban elvándorolt, viszont a *természetes fogyás felgyorsult*. A *demográfiai erózió önjáróvá vált*.

1. táblázat: Néhány település lélekszámának változása, 1870–2017

Település	Lakosságszáma											Csúcs/ 2017,%
	1870	1900	1930	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2017	
1. Pamlény	402	384	426	416	329	234	136	95	54	33	33	7,7
2. Gagyapáti	146	111	147	136	113	71	33	19	15	16	19	12,9
3. Égerszög	420	381	303	289	273	189	155	105	105	47	51	12,1
4. Tornakápolna	177	169	166	133	133	113	51	22	12	11	11	6,2
5. Tornabarakony	298	254	272	269	237	189	110	54	28	13	10	3,3
6. Kány	362	228	264	297	307	236	190	117	86	48	47	13,0
7. Büttös	295	378	533	501	510	511	365	288	256	175	148	27,8
8. Tereszténye	273	222	181	148	125	107	72	44	26	21	34	12,4
9. Mogyoróska	294	307	331	350	316	239	135	94	75	80	73	20,8
10. Alsógagy	373	369	365	356	341	272	199	146	104	86	87	23,3
11. Gömörszőlős	375	354	319	293	215	195	155	119	95	76	89	23,7
12. Debréte	222	210	208	220	151	105	60	43	30	14	14	6,3
13. Alsótelekes	302	317	379	359	390	356	272	200	161	146	122	31,3
14. Abaújlak	316	299	381	363	365	323	212	143	98	76	62	16,3
15. Keresztéte	179	167	174	166	162	120	79	47	28	44	26	14,4
16. Abod	836	666	898	855	837	782	501	349	276	210	206	22,9
17. Hejce	969	736	776	725	745	575	421	333	278	223	199	20,5
18. Háromhuta	715	813	873	364	481	355	390	221	165	155	103	11,8

Forrás: Saját szerkesztés

2. táblázat: Nép- és vándormozgalom néhány községben 1980–2001

Települések	Lakosság- szám, 1980	1980–1990		Lakosság- szám, 1990	1990–2001		Lakosság- szám 2001
		Természe- tes népmoz- galom	Vándor- lási egyen- leg		Természe- tes népmoz- galom	Vándor- lási egyen- leg	
1. Pamlény	136	-35	-6	95	-24	-17	54
2. Debréte	60	–	-17	43	-9	-4	30
3. Keresztéte	79	-9	-23	47	-11	-8	28
4. Abod	501	-1	-151	349	-34	-39	276
5. Büttös	365	-32	-45	288	-25	-7	256
6. Mogyoróska	135	-25	-16	94	-26	7	75
7. Gagyvendégi	349	-10	-55	284	-40	-4	240
8. Varbóc	161	-31	-33	97	-23	-7	67
9. Szódliget	1072	-31	-82	959	-80	-116	763
10. Szinpetri	318	2	-60	261	-18	6	249
11. Vágáshuta	228	-10	-98	120	-25	-11	84
12. Füzérkajata	284	-31	-46	207	-53	11	165
13. Meszes	343	-27	-48	268	-30	-8	221

Forrás: Saját szerkesztés

A menekülésszerű elvándorlás más hatásmechanizmusokon keresztül is sújtotta a „fogyó félhold” lakóit. Már az elköltözés szándéka azt eredményezte, hogy az elköltözést tervezők nem folytattak „beruházásokat az elhagyni szándékozó lakóhelyükön (házfelújítás, közművesítés, ültetvények telepítése stb.). Az egyébként is szegényes művi környezet leromlott; az ingatlan-túlkínálat következtében az *ingatlanok elértéktelenedtek* (ez indította el a „szegénység exodusát” később ezek felé a községek felé). Ritkábban esik szó arról, hogy az e községekben felnevelt gyerekek nevelési költségei – melyek a családot és a közösséget egyaránt terhelték – másutt, új lakóhelyükön kamatoztak. (A szocialistának nevezett korszakban sokan éltek azzal a lehetőséggel is, hogy az elköltöző család egyik tagját, többnyire a már nyugdíjas szülőt-szülőket hátrahagyták volt lakóhelyükön, így a háztáji gazdálkodásból származó jövedelmekhez továbbra is hozzájutottak.)

Az *ingázás* lehetőségének megteremtődése az ötvenes–hatvanas években kedvező hatást is gyakorolt az iparvidék hátszágára, legalább is rövidtávon. Lehetőséget biztosított a szűkös eltartóképességű mezőgazdaságból való kilépésre, a foglalkozási átrétegződésre, magasabb jövedelmeket biztosított a családoknak, mint a helyi gazdaság. A korabeli felfogás már magát az ipari munkássá válást is önmagában értéknek tekintete; az ingázás révén az „urbanizáció”, az urbanus életmód terjedését tételezték fel (a tudományos irodalomban is!). A „fogyó félhold” ingázóvá váló munkavállalói azonban eleve csekély „induló tőkével” rendelkeztek, nem bírtak szakmával, iskolázottságuk alacsony szintű volt, nem voltak járatosak az „indusztriális világban”, ami azt eredményezte, hogy kevésbé profitálhattak az ingázóvá (ipari munkássá)-válásból, a „munkásosztályba” kerülésükből. Ráadásul a zóna rossz közlekedési helyzetű községeiből való napi munkába járás nagy terheket rótt az ingázókra. A határmenti községekből, a Cserehát belsejéből akár másfél-két órát is igénybevetett a munkahely felkeresése (1 út!); a reggeli műszakkezdesre a munkahelyekre érő buszok a távoli községekből fél öt tájban indultak, s délután négy óra tájban érkeztek ismét otthonukba az ingázók. Ilyen „napirend” mellett természetesen nem volt elvárható pl., hogy hiányos iskolai végzettségüket pótolják, hogy tovább képezzék magukat, szakmunkássá váljanak, igénybe vegyék a városi szolgáltatásokat stb. Az ingázók zöme – első-

sorban a távolról érkezők – így „leragadt” a segédmunkás létnél, az építkezések, bányauzemek szakképesítést nem igénylő munkáit végezték. Ha ezek a munkalehetőségek beszűkültek vagy megszűntek – mint ahogy ez a rendszerváltás körüli években bekövetkezett – nem volt lehetőségük magukat átképezni; a gyorsan növekvő munkanélküliek zömét így ők adták. (A vállalatok is legelőször az ingázó munkavállalókat bocsátották el.)

Annak ellenére tehát, hogy a szocialistának nevezett érában Borsod-Abaúj-Zemplén megye gazdasága gyors ütemben – s jobbára extenzív módon – növekedett (növelték), területén országos jelentőségű nagyberuházások valósultak meg, hosszú éveken keresztül a fejlesztési javak egy főre jutó értéke szerint az ország három legnagyobb mértékben „fejlesztett” megyéje közé került, területének nagy hányada, közte a fent jellemzett országhatár menti térségben a negatív folyamatok kerültek túlsúlyra, a „szocialista ipar” – s általában a szocialista rendszer – összeomlása után még annak kedvező hatásai is elvesztek a „fogyó félhold” falvai számára.

A közelmúlt s a jelen

A szocialistának nevezett korszak végére, a rendszerváltozás kezdetére a borsodi „fogyó félhold” települései és társadalma olyan állapotba került, hogy szinte védtelenül nézett szembe az új kihívásokkal. Az 1990-es évek eleje súlyos gazdasági depresszióval kezdődött az országban; ezen belül Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi sávját különösen erősen sújtotta a szocialista gazdasági rendszer lebomlása. Az az „exodus”, ami ezen a tájon már a szocialista korszakban is előrehaladt – a munkahely-központok, a lakosság, a tőke stb. elvándorlása az övezetből – az 1990-es években a legsúlyosabb következményekkel a „fogyó félhold” területén járt. A megye munkaerőbázisa összeomlott; a szocialista korszakban felfuttatott ipar, annak számos nagy létesítménye egyik napról a másikra beszüntette tevékenységét. A legismertebb példa az ózdi kohászati üzemek s a hozzá kapcsolódó borsodnádasi lemezgyár teljes felszámolása; egymás után szüntették be a termelést a Sajó-völgy szénbányái; Ormosbányán – ahol a „fénykorban” közel 4 ezer fő dolgozott – már 1987-ben, Királdon csak 2000-ben; beszüntette tevékenységét a rudabányai vasércbánya, a sajóbabonyi vegyiüzem; Kazincbarcikán ugyan folyamatosan termeltek termelnek a vegyiművek, de munkaerőszükségletük erősen csökkent. A „fogyó félhold” ingázó munkavállalóinak többsége ezekben a bányákban és ipari üzemekben dolgozott, s 1990 táján egyik napról a másikra munkanélkülivé vált. (Ráadásul a bányászatban-iparban szerzett szaktudásuk nem volt konvertálható a gazdaság más ágazataiban, „átképzésükre” alig volt lehetőség.)

De magának a „félholdnak” a munkaalkalmai is csökkentek; a felszámolt tsz-ek bizonyos helyi munkaerő-igényt jelentettek, s a legkülönbözőbb módon kapcsolódtak a falvak életéhez; szolgáltatásaikkal, a háztáji termelés szervezésével, fuvarozási lehetőségeikkel stb. A „zóna” községei, lakossága elvesztette külső támaszát, létük alapját, még ha ez a függőség számos hátrányos következményekkel is járt. A községek, a lakosság magára maradt gondjaival, s rá kellett döbenniük, hogy támasz híján maradtak, lakóhelyük minden szempontból – munkaerőpiaci helyzet, alapfokú ellátás, műszaki infrastruktúra, közlekedési lehetőségek, demográfiai helyzet stb. – erősen hátrányos helyzetű. Már maga ez a felismerés, a „*partravettség*” *hangulata* is súlyos *teher* a lakosság számára. Ráadásul ezeket a helyi társadalmakat az előző évtizedek erősen megviselték: „aktív” társaik már elköltöztek, megöregedtek, tartalékokkal nem rendelkeznek. Felerősödött a táj „exodusa”; menekülőre fogta a lakosság, a gazdaság, a „vagyon”. Napjaink állapotának számbavétele nem más, mint ezen folyamatok kedvezőtlen hatásainak számbavétele. Ezen hatások, a kedvezőtlen állapot mélyebb aspektusainak feltárása tulajdonképp a jövő feladata; itt most csak a statisztikai adatokból felsejlő állapot mozaikszerű bemutatására vállalkozhatunk. Már itt jelezzük, hogy van egy – látszólagos – „ellenfolyamat” is az általános „exodus” mellett; s ez épp a leromlás következménye, annak biztos jele: a kiürülő, elértéktelenedett ingatlanállományú falvak egy része a „vándorló szegénység” – zömmel romák – céltelepüléseivé váltak. Pusztán egy statisztikai számbavétel akár kedvező mozzanatokot is felfedezhet e folyamatban, azok következményeiben: a falvak egy része – így a „fogyó félhold” egyes

mozaikjai – vándorlási nyereségre tesznek szert, magas bennük a lakosság természetes szaporodása, így népességfogyásuk lassúbb vagy akár visszajára is fordulhat; ezen falvak egy része növekszik (Felsőregmec lélekszáma 2017-ben az 1980-as érték 167,3%-a [!], Fájé 143,3, Tornanádaskáé 128,6%, Szalonnáé 116,3%, Csenyétéé 107,5%, Laké 106,8% és így tovább), korstruktúrájuk meglepően fiatalos (csak példaként: Csenyétén a lakosság 4,1%-a idősebb 60 évesnél, Tornanádaskán 4,5%-a, Kiscsécsen 5,6%-a és így tovább) stb. Köztudomású s akár csak a statisztikai adatok behatóbb vizsgálata is nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az „ellenfolyamatok” csak súlyosbítják a „zóna” helyzetét (l. alább).

A zóna lakosságának *demográfiai folyamatait a fokozódó elvándorlás, a természetes fogyás*, ebből is következően a *lélekszám-csökkenés és a demográfiai szerkezet torzulása* jellemzi, mozaikszerűen ellentétes helyzetű *demográfiai enklávék*kal tarkítva. A 2. táblázatban már korábban bemutattuk néhány község népesedési adatait; már ezekből is megállapítható, hogy a *népességfogyás* továbbra is meghatározó folyamata a helyi társadalmaknak; az utóbbi két (helyenként három) évtized változása, hogy míg a rendszerváltásig elsősorban az elvándorlás csökkentette a községek lakosságát, mára jellemzővé – a „költözőképes lakosság” távozása miatt s a lakosság elöregedése kapcsán – a *természetes fogyás* vált, tehát a lakosság demográfiai szerkezetébe „kódolt” oly folyamat, melynek „külső” befolyásolására *nincs is lehetőség*. A következmény egyértelmű: tovább folytatódik az „övezet” elnéptelenedése. A népességvesztés esetenként drasztikus (3. táblázat). A táblázatban található olyan község, melynek népessége az 1980-as lélekszám tizedére többet, van ahol alig negyedére – Tornakápolna, Becskeháza, Pamlény, Kány – , másoké harmada alá – Háromhuta, Litka, Arka, Bódvarákó, Pányok stb. csökkent. Egy-egy falu lakossága kétharmadának, háromnegyedének felkerelkedése és távozása, illetve elhalálózása nyilván lelkileg is megviseli a hátramaradottakat, szétesnek a társadalmi kohézió száalai, helyzetük kilátástalansága nyilvánvalóvá válik. Itt nem célunk részletesebb demográfiai elemzést végezni, csak példászerűen mutatunk rá a demográfiai folyamatok jellegére, illetve következményeire. De a „lelki tényezők” mellett egy sor olyan „kemény” demográfiai adat is jelzi az itteni helyi társadalom állapotát, melyeket a népszámlálások köteteteinek akár felületes áttekintése is „feldob”. Az elvándorlás – a már említett szelektív jellege okán – torzítja a korstruktúrát; az „övezet” községeiben „feles számban” élnek időskorúak – kivéve a „bevándorlás” célfalvait –, a 60 évnél idősebbek aránya esetenként meghaladhatja a lakosság felét (Kány, Háromhuta, Irota, Becskeháza), van oly falu, ahol gyermekkorú – 14 éven aluli – nem él, esetleg „mutatóban” egy vagy kettő (Debréte, Tornabarakony, Teresztenye, Becskeháza, Varbóc, Kány stb.).

A „fogyó félhold” lakosságának *munkaerő-piaci helyzete* rendkívül rossz; ez már a felvilantott demográfiai struktúrából is (előregedés) következik. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a lakosság kereken egyharmada minősült „foglalkoztatottnak” a 2011-es népszámlálás szerint. (Megjegyzendő, hogy a népszámlálási adatfelvétel meglehetősen „engedékenyen” nyilvánít valakit „foglalkoztatottnak”, amennyiben az illető az adatfelvétel előtti héten kereső munkát folytatott – bárminőt! –, „foglalkoztatottá” minősül.)

3. táblázat: Néhány község népességszámának változása, 1980–2017

Község	Lakosságszám		2017/1980, %
	1980	2017	
Tornabarakony	110	10	9,1
Tornakápolna	51	11	21,6
Becskeháza	107	26	24,2
Pamlény	136	33	24,3
Kány	190	47	24,7
Háromhuta	390	103	26,4
Litka	135	37	27,4
Arka	193	53	27,8
Bódvarákó	242	68	28,1

Község	Lakosság szám		2017/1980, %
	1980	2017	
Pányok	198	56	28,3
Perecse	92	26	28,3
Abaújlak	212	62	29,5
Abaújalpár	174	52	29,9
Nagyhuta	195	60	30,8
Varbóc	161	50	31,3
Irota	238	75	31,5
Keresztéte	79	26	32,9
Égerszög	155	51	32,9
Nyésta	101	36	35,6
Abaújvár	403	251	35,7
Galvács	230	84	36,5
Tornaszentandrás	424	157	37,4
Füzéskajata	284	107	37,1
Regéc	195	75	38,5

Forrás: Saját szerkesztés

A megye lakosságának kétharmada „nem-foglalkoztatott”, vagyis munkanélküli (7,6%), inaktív kereső (31,5%) és eltartott (27,2%). Ezek az arányok a községekben élők esetében még kedvezőtlenebbek: a 69,8%-nyi „nem-foglalkoztatott” mellett 2011-ben 8,5% munkanélkülit, 32,2% inaktív keresőt és 29,1% eltartottat számláltak. Ezek az arányok a most szemrevételezett „övezet” esetében még kedvezőtlenebbek. A 4. táblázatban ugyan a legkedvezőtlenebb helyzetű községek adatait tüntettük fel, de így is kitűnik, hogy a falvak tekintélyes hányadában az ott élők nyolc-, kilenczedének nincs kereső foglalkozása. A „fogyó félhold” falvainak nagy része – bármily nehéz is ilyen állítani – nem más, mint egy-egy kisebb-nagyobb „idősotthon”. Ebből következik, hogy a lakosság szinte alig kötődik a „helyhez”, tulajdonképp bárhol élhetne a megyében (az országban?). S akkor még az igen csekély arányú foglalkoztatott nagy hányada nem is helyben, hanem lakóhelyén kívül dolgozik, tehát még a néhány százaléki foglalkoztatott (pl. Gadnán 5,4%, Szakácsiban 5,5%, Fájon 7,1%, Abaújszolnokon 7,8% stb.) sem feltétlen kötődik munkahelye révén a térséghez. (S mivel, mint látni fogjuk, szolgáltatások iránti igényüket sem tudják helyben kielégíteni, a „hely” és az ott élők kapcsolata még lazább. Ez a „maradvány” lakosság, amely jobbára kényszerből él a családjá korábbi lakóhelyén – nincs lehetősége „továbbállni” –, tulajdonképpen csak „lebeg” a táj felett, de nem abban gyökerezik.) Az elmondottak igen súlyos következményekkel járnak a táj, a települések, a lakosság jövője szempontjából; ennek az állapotnak a figyelmen kívül hagyása a táj lehetőségeinek, jövőjének számbavételénél téves következtetésekre vezethet.

4. táblázat: A „nem-foglalkoztatott” lakosság aránya a „fogyó félhold” néhány községében

Község	Munkanélküli, %	Inaktív ke- reső, %	Eltartott, %	Együtt, %
1. Gadna	13,7	34,2	43,1	94,6
2. Szakácsi	26,5	27,9	40,1	94,5
3. Csenyéte	12,3	26,7	54,4	93,4
4. Fáj	17,4	26,2	49,3	92,9
5. Abaújszolnok	18,1	26,6	47,5	92,2
6. Hernádpetri	21,8	33,6	36,2	91,7
7. Tornanádaska	15,0	18,5	57,9	91,4

Község	Munkanélküli, %	Inaktív ke- reső, %	Eltartott, %	Együtt, %
8. Felsőregmec	3,1	38,6	48,8	90,5
9. Rakaca	25,8	23,5	41,1	90,4
10. Bódvalenke	4,8	43,0	41,4	89,2
11. Szendrőlád	7,5	35,0	46,2	88,7
12. Pusztaradvány	11,8	36,9	39,6	88,3
13. Balajt	11,9	33,8	40,9	86,6
14. Fulókeres	7,9	28,9	49,2	86,0
15. Boldogkőújfalu	6,9	38,2	40,9	86,0
16. Pamlény	20,0	44,4	20,0	84,4
17. Szin	11,6	30,3	42,7	84,6
18. Felsővadász	16,1	32,0	35,4	83,5
19. Hernádvécse	16,6	27,6	39,2	83,4
20. Alsótelekes	4,1	53,4	25,3	82,8
21. Rakacaszend	19,8	30,2	32,7	82,7
Miskolc	6,9	30,4	25,2	62,5
Többi város	7,0	31,5	26,0	64,5
Községek	8,5	32,2	29,1	69,8
Megye	7,6	31,5	27,2	66,3

Forrás: Saját szerkesztés

A lakosság demográfiai struktúrájának, „állapotának”, a munkaerő-piaci helyzetnek számos részadata, aspektusa csak megerősíti a mondottakat. A „foglalkoztatottsági helyzet” egyik megnyilvánulása, hogy az itt élő háztartások többségében nincs kereső (foglalkoztatott)? A következő néhány adatot szintén csak „szemléltetési” – és nem elemzési – szándékkal citáljuk. A „keresőtlen” családok aránya Fájon 77,8, Rakacán 74,9, Imolán 71,4, Gagybátorban 69,4, Irotán 68,4, Kékeden 67,1% és így tovább. Vagy elgondolkodtató adatokkal rendelkezünk a lakosság iskolázottsági szintjéről. A 2011-es népszámlálás szerint pl. a 7 éven felüli lakoságból Fájon 58,7%, Tornabarakonyban 69,2%, Tornanádaskán 62,0%, Bódvalenkén 48,0% nem végezte el az általános iskola 8 osztályát sem. S ekkor egyetlen adalék a „befogadó községek” „kedvezőbb” demográfiai helyzetéről: Csenyétén a 7 éven felüli lakosság 72%-a nem rendelkezik általános iskolai „végbizonyítvánnyal” sem.

Ebben a községben, ahol 1980 óta növekszik a lakosság száma, az ott-élők 93,4%-ának nem volt kereső foglalkozása, közel háromnegyedüknek általános iskolai végzettsége, s nincs a falunak egyetlen érettségizett lakója sem!

S még egyetlen árulkodó adat a lakosság „helyzetmegítéléséről”; egy sor faluban 2001 után nem épült új lakás, de Keresztétén 1946 óta, Kányban, Nyéstán, Pamlényban, Perecsén 1970 óta csak pusztul a lakásállomány, új nem épül. A 2001 utáni „mozdulatlanság” számos további községre jellemző (Alsógagy, Abaújszolnok, Égerszög, Becskháza, Füzérkajata, Galvác, Gömörszőlős, Irota stb.).

A „fogyó félhold” lakosságának demográfiai folyamataira vetett futó pillantásunk végén a 5. táblázatban néhány „tipikusan” kedvezőtlen helyzetű község és az ún. „befogadó” községek néhányának egyes adatait vetettük össze.

A „fogyó félhold” településállományának legjellegzetesebb vonása szélsőséges szétaprózottsága. Ha az övezet falvainak számát (172) és lakosságát (126 ezer fő) összevetjük, átlagos településméretnek 732-t kapunk, ám ebben szerepel Özd s az övezetbe sorolt további négy vá-

rosi jogú település adata is; ezek figyelmen kívül hagyásával már félezerre csökken az átlagos településméret. De talán még jellemzőbb, hogy a községek egyharmadában 200 fő sem él (13-ban még 50 sem). Van olyan községe a térségnek, amelyben 10 vagy 11 lakost tartanak nyilván napjainkban. Ráadásul ezek az értékek hatalmas arányú népességvesztés nyomán alakultak ki; a 10 lakosú Tornabarakonyban népesedési csúcsa idején két fő híján háromszázan, a ma 14 lakosú Debrétén 238-an, a 26 lakosú Perecsén háromszáznál többen éltek. Egy sor község egykori ön-maga alig tizedére zsugorodott (Tornabarakony, Tornakápolna, Pamlény, Perecse, Debréte, Becskeháza). Vagyis egy eleve kistelepülés szerkezetű vidéken a népességvesztés nyomán az „eredeti” településállomány *roncsolt maradványában* él a lakosság. Tulajdonképpen felszámolódott az egykori – akár 3-4 évtizede még létező – *településrendszer*, s helyébe (még?) nem szerveződött egy, a mai körülményeknek- feltételeknek megfelelő s abban egzisztálni képes rendszer. (Már csak azért sem, mert a „helyzet” mára sem stabilizálódott, s a folyamatok „kimenetele” sem egyértelmű.) Vagyis a „fogyó félhold” településállománya (hálózatról csak fenntartásokkal beszélhetünk) ma *átmeneti állapotban* van, *instabil*, amiből az is következik, hogy *befolyásolható*. Ez indokolja is a vele való foglalkozást, az „iránymutatást” (?), amire felelőséggel csak a jelenleginél megalapozottabb ismeretek birtokában vállalkozhat bárki.

Ez az instabil állapot a településeken élők helyzetét még a „statikus” statisztikai mutatóknál is kedvezőtlenebbé teszi. Jelenleg tulajdonképp két „modell” megvalósulásának a képe rajzolódhat ki a még ott élők szeme előtt: a további lebomlás képe vagy a szegénység exodusának célpontjává válása. Különösen kérdéses lehet az ott élők, de a „külső vizsgálódó” számára is a településállomány (hálózat?) néhány övezeten belüli „*góctelepülésének*” helyzete, funkciója, jövője. A „fogyó félhold” területén kb. 30 körjegyzőség működik, ezek az itteni településállomány stabilabb, népesebb tagjai, többségükben ezeregynéhány lakos él (de Selyeben csak 443, Krasznokvajdán 496, Telkibányán 524). De ezek a kis helyi központok sem akkorák, még a hozzájuk „rendelt” falvakkal együtt sem, hogy a teljes körű alapellátást biztosítani tudják. (A krasznokvajdai körjegyzőség községeiben 1374-en élnek az idetartozó települések átlagos nagysága 171 lakos; a selyebi körjegyzőséget 1208-an lakták 2017-ben.) Vagyis a „bűvös” 3 ezer fő – ez az a lakosságszám, amely egyes vélekedések szerint az alapellátás elvárható szintjét biztosítani tudja – közelébe sem kerül a legtöbb körjegyzőség. Kétségtelen, hogy a statisztikai adatok tanulsága szerint a jegyzőségek székhelyei jobb helyzetben vannak, mint az övezet átlaga, de közülük is többen a népessége csökken (Selyebé 1980 óta 31,5%-kal, Telkibányáé 38,0%-kal, Rudabányáé 31,9 %-kal, Aggteleké 19,8%-kal és így

5. táblázat: Néhány „kiürülő” s néhány „népességgyűjtő” község demográfiai adatai

Község	Lélekszám							Foglalkoztatott, %	100 aktív idős korú	Az általános iskola 8. osztályát nem végezte, %
	Csúcs	1980	1990	2001	2011	2017	Csúcs/2017, %			
1. Tornabarakony	298	110	54	28	13	10	3,3	23,1	333	69,2
2. Tornakápolna	177	51	22	12	11	11	6,2	36,4	50	30,0
3. Varbóc	307	161	97	67	42	50	16,3	16,7	215	4,8
4. Teresztenye	273	72	44	26	21	34	12,4	19,0	200	19,0
5. Pányok	469	198	168	103	63	56	11,9	17,5	123	9,7
6. Pamlény	448	136	95	54	45	33	7,4	15,6	52	30,2
7. Percse	308	92	61	29	27	26	8,4	0,0	79	15,4
8. Irota	415	238	179	117	68	75	18,1	26,5	117	16,7
9. Kány	362	190	117	86	48	47	13,0	27,1	156	16,7
10. Debréte	238	60	43	30	14	14	5,9	0,0	180	0,0
11. Égerszög	420	155	105	87	47	51	12,1	34,0	144	12,8
12. Litka	313	135	80	73	31	37	11,8	0,0	155	20,0
13. Becskeháza	261	107	77	53	36	26	10,0	27,8	106	5,6
14. Galvács	518	230	150	110	88	84	16,2	23,9	119	19,0
15. Kéked	668	346	275	244	189	150	22,4	20,6	59	27,5
1. Csenyéte	605	359	261	396	390	387	63,9	6,7	8	72,0
2. Felsőregmec	556	196	164	204	324	328	60,0	9,6	12	40,7
3. Fáj	524	312	218	289	367	447	85,3	7,1	16	12,0
4. Rakaca	1090	925	719	890	774	815	74,7	9,6	21	37,6
5. Rakacaszend	757	542	425	416	364	330	43,6	17,3	35	34,7
6. Gadna	204	275	244	243	260	279	69,4	5,4	24	53,2
7. Fulókércs	540	393	366	380	380	392	72,6	13,9	24	36,1
8. Selyeb	904	647	510	479	460	443	49,0	18,7	34	24,9
9. Tornanádaska	776	603	568	656	726	776	100,0	8,7	9	62,1
10. Felsővadász	953	671	546	530	522	547	57,4	16,5	27	39,0

Forrás: KSH

tovább). Kérdéses, hogy ezek a „központi falvak” a helyi „erőforrások” – lakosság, intézmények, munkahelyek, „beruházások” stb. – koncentrációs központjaivá válhatnak-e.

A „fogyó félhold” s jövője alapvető kérdései, kutatási feladatok, vizsgálandó fejlesztési lehetőségek

Borsod-Abaúj-Zemplén megye „fogyó félholdjának” alább számba vett kulcskérdései, úgy is, mint kutatási, illetve „fejlesztési” javaslatok, jelen formájukban feltételezések, ellenőrizetlen vélekedések. Ám épp ez indokolja alaposabb szemrevételezésüket, megvalósíthatóságuk feltételeinek meghatározását, „hozadékaik” felbecslését, továbbhatásuk, katalizátor-hatásaik felmérését. Felfoghatók kutatási ötleteknek is, „fejlesztés-megalapozó” vizsgálati javaslatnak is.

- A tájról (a „fogyó félhold” területéről) való gondolkodás alapvető kiindulópontja (axiómája) annak felmérése, hogy a szorosan a vizsgált területhez kötődő szükségszerű tevékenységek *munkaerő-igénye milyen volumenű*. Az övezetben található ásványkincsek kitermelésével gazdasági okokból felhagytak (s helyenként a készletek kimerülése miatt). Tulajdonképpen az egyetlen helyben elvégzendő munkafeladat a meglehetősen extenzív mezőgazdasági termelés végzése (beleértve az erdőgazdálkodást), az idegenforgalom igényeinek kielégítése s a lakossági szolgáltatások biztosítása. A mezőgazdasági termelés munkaerőigényének felmérése során figyelembe kell vennünk, hogy a jelenleg folytatott tevékenység nemzetgazdasági szempontból feltétlenül szükséges-e (a nemzetgazdaság igényli-e az itt termelt mezőgazdasági termékeket), vagy az itt élők „kényszertevékenysége”-e, tehát az itt lakók s földtulajdonnal rendelkezők kereső tevékenysége vagy önellátásuk igénye-e. Feltételezhető ugyanis, hogy pl. az itteni szántókon folytatott termelés kis hatékonyságú, gazdaságtalan, nemzetgazdasági szempontból „felesleges”. Vagyis ésszerű lenne extenzívebb gazdálkodásra váltani (legeltető állattartás, erdőgazdálkodás, környezetfenntartás), ami természetesen mérsékelné a helyi mezőgazdaság munkaerőigényét. Külön érdemes felmérni az itt élő lakosság kiszolgálásának munkaerőigényét, ugyanis a lakosság számának csökkenésével több-kevesbé párhuzamosan ugyancsak csökken. Feltételezhetően meglepően kisszámú keresőt tartana el egy racionalizált helyi gazdaság. Feltételezéseink előzetes kontrollja céljából felmértük az „Abaúji Főnix” területéhez tartozó községek munkaerő-felhasználását a közelmúlt népszámlálási adatai alapján, figyelembe véve a helyben lakó és dolgozó, az eljáró és a bejáró munkavállalók számát (6. táblázat). Eredményként azt kaptuk, hogy ezen a 272 km²-nyi területen az ezredforduló idején 606 munkavállaló dolgozott, vagyis km²-ként 2,2. (Megjegyzendő, hogy ez a szám bő fele a 2011-es népszámlálás „foglalkoztatott” számának, ami rámutat ezen utóbbi fogalom erősen megengedő jellegének.) Vagyis ha ennek a területnek a helyzetét kivétíjük a „fogyó félhold” egész területére, azt kapjuk, hogy 5800-6000 munkáskéz el tudná végezni a zóna valamennyi feladatát, vagyis annak eltartóképessége az eltartottakkal együtt maximum 15 ezer fő, a jelenleg itt élő közel 130 ezerrel szemben. Természetesen a fenti gondolatmenet (számítás) csak egy durva becslés, számos elemében pontosítható. Pl. növekedhet a táj rekreációs szerepe, új munkahelyeket teremtve, intenzívebbé is lehetne tenni az agrárgazdálkodást, az élelmiszergazdaságot – mint pl. szélesebb körű biotermeléssel – és így tovább. Azonban szembe kell nézni a ténnyel, hogy a zóna gyors népességfogyása ellenére még mindig „túlnépesedett”. Ezen tény mérlegelése fontos következtetésekre vezethet:
- Pl. arra, hogy a *táj népességcsökkenése „természetes”, szükségyszerű folyamat*, hisz helyben való foglalkoztatásuk megoldhatatlan (s az erős természetes fogyás is csökkenti a lakosság-számot).

6. táblázat: Az „Abaúji Főnix” munkaerő-felhasználása, 2011, 2001

Község	Foglalkoztatott, 2011	%	Helyben lakó, dolgozó, 2001	Eljáró 2001	Bejáró 2001	Helyben foglalkoztatott
1. Szászfá	31	23,1	7	10	2	9
2. Pamlény	7	15,6	2	–	1	3
3. Keresztéte	21	47,7	1	–	4	5
4. Perecse	–	–	4	1	–	4
5. Kány	13	27,1	9	4	14	23
6. Krasznokvajda	160	35,8	102	22	32	134
7. Büttös	71	40,6	18	29	7	25
8. Felsőgagy	42	21,5	9	4	6	15
9. Gagyapáti	4	25,0	–	2	1	1
10. Alsógagy	28	32,6	11	4	3	14
11. Baktakék	183	23,7	109	61	21	130
12. Beret	53	20,1	10	12	2	12
13. Detek	69	25,1	8	32	4	12
14. Fancsal	103	34,0	54	39	35	89
15. Fáj	26	7,1	10	6	7	17
16. Csenyéte	26	6,7	11	–	11	22
17. Lítka	–	–	3	3	–	3
18. Szemere	81	21,8	30	32	12	42
19. Pusztaradvány	30	11,8	7	12	–	7
20. Hernádpetri	19	8,3	16	14	2	18
21. Szalaszend	279	26,1	80	159	15	95
22. Fulókércs	53	13,9	17	8	9	26
Összesen	1 299	–	518	444	188	606

Forrás: Saját szerkesztés

- A jelenlegi településállomány, a népesség jelenléte a területen egy korábbi állapot „hagyatéka”. Kérdés, hogy milyen módon oldható meg a ma jelentkező helyi munkaerőigény biztosítása? Pl. néhány „központi falu” fenntartásával, az oda koncentráldott lakosság munkaerejével? (Megjegyzendő, hogy a jelenleg egzisztáló kb. 30 „központi falu” – jegyzőségi székhely – átlagosan ezer fő körüli lakosságával még mindig túl sok a terület munkaerőigényével szemben.) Vagy egészen újszerű, szokatlan – s ezért feltehetően ellenszenvvel fogadott – megoldásokkal biztosítható a munkaerő, mint pl. a „tanyaelv” valaminő alkalmazásával. Vagyis a lakosság a népesebb, kedvezőbb életfeltételeket biztosító folyóvölgyi – Hernád-, Sajó-, Bódva-völgyi – falvakban élne, s a táj munkafeladatait ezekből a falvakból „kijárva” végeznék el. Ezt a gondolatot – a munkahely-lakóhely kapcsolatrendszerének inverzítését – magam *nem* látom eleve elutasítandónak; így művelték pl. évszázadokon át a Kárpátok hegykoronájának magasabb térszínein lévő tájrészeket – hegyilegelőket-réteket, az erdőket – a folyóvölgyek, medencék településeiből, olykor 20-30 km távolságból, de így működött eredetileg az Alföld mezővárosi-tanyás településrendszere is.
- A táj mezőgazdasága jövőjének számbavétele során egy extenzív irányba mutató változás lehetőségével is számolni kell. A táj természeti adottságai elsősorban a rét- és legelőgazdálkodás és az erdőművelés számára kedvezőek. Ezen ágazatok a szántóművelésnél hevesebb munkaerőt igényelnek, szezonális jellegűek, vagyis az előbb vázolt „települési modell” irá-

nyába – a folyóvölgyek népesebb településeiben élők „kijárása” a munkahelyekre – tereik a településhálózat formálódását.

Összegezve ezen problémakört: a térség jövője csak a helyben szükséges munkaerő mennyiségének számbavétele nyomán képzelhető el (tervezhető?), s ezen munkaerő „telepítése” a *maitól gyökeresen eltérő „modell” szerint is történhet.*

- Jelenleg nem csupán a településállomány és a lakosság regressziójáról van szó, hanem *teljes átrendeződéséről*; ebből következik, hogy ma egy *átmeneti (település)rendszer működik (?)* az övezetben. De hogyan működik? Erről számos tapasztalatunk van, feltételezéseink úgyszintén. De nem ismerjük részleteiben ennek a működésnek a módját (milyen informális megoldásokat alkalmaz a lakosság szükségletei kielégítése céljából, az alapellátás intézményei igénybevételének melyek a „kényszerű” elemei s melyek a „természetesek” – a szabadon választhatók –, hogyan alakulnak a lakosság térpályái jövedelmeik függvényében stb.). A lakosság alapellátásának javítására teendő lépések csak ezen működés ismeretében lehetnek hatékonyak. Ennek a „működésnek” a felmérése pusztán statisztikai adatok alapján nem lehetséges, csak terepmunka – interjúk, kérdőívezés – segítségével.
- Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a jelenlegi „központi falvak” (tulajdonképp a jegyzőségek székhelyei) milyen szerepet töltenek be a térség életében, az alapellátás biztosításában. Van-e valaminő szerepük, vonzerejük a térség migrációs folyamataiban, előfordul-e figyelemreméltó számban a környező, erősen fogyó lakosságú falvakból való beköltözés. A lakosság milyen arányban veszi igénybe a faluközpontok intézményeinek szolgáltatásait, s milyen arányban keresi fel ily célból a távolabbi, városias funkciójú központokat.
- Nem ismerem a „helyi feltételezéseket”, elképzeléseket, törekvéseket a „*befogadó falvak*” jövőjéről. Ezek jövője az igen alacsony foglalkoztatás miatt ugyancsak lazán kötődik a tájhoz. Feltehetően nem integrálódnak intenzívebben a jelenlegi környezetükhöz, így kérdés, mennyire stabil a helyzetük. Lakosságuk korösszetételéből következően akár robbanásszerűen is nőhet e falvak lakossága. Azt is érdemes lenne megismerni, hogy a „szegénység” vándorlásának irányát, a „*céltelepülések*” megválasztását milyen tényezők motiválják.
- Minél kisebb egy település, annál nagyobb szerepe van a lakosság szociológiai-mentális jellemzőinek, a falusi „elit” (intelligencia) képességeinek és szándékainak, az „emberi tényezőknak”. Ezért lehetnek a műhely számára is hasznosak azok a (kérdőíves) vizsgálódások, amelyeket az egyetem más karain, tanszékein folytatnak. Átgondolandó, hogy az eddigi témák mellett hasonló felvételezés végrehajtható-e a lakosság „*térbeliségére*”, mozgásterére vonatkozóan is.
- Végezetül két fogalmat ajánlok figyelmünkbe, amelyekkel a térség problémáinak megoldása során kiemelten kell foglalkoznunk, alkalmaznunk. Ezek a *komplexitás* és a *hálózatosodás*. E fogalmaknak a térséghez való kapcsolódását egy példával érzékeltetem. A szocialista korszakban a nagyobb rendszerek kezelésében eluralkodott az *ágazati szemlélet*; ez a nagy rendszer esetében akár optimális megoldás is lehetett. Kis egységek kezelésekor már korántsem. Pl. az aprófalvas vidékek – így a „fogyó félhold” esetében is – a kereskedelmi ellátást is a nagy árutermelő-elosztó ágazati rendszerek feladatává tették. A krasznokvajdai vegyesboltba is ezen nagy „ágazati rendszerek” szállították az árut egymástól függetlenül; a tejipar a tejtermékeket, a húsipar a parizert, a sütőipar a Miskolcon – esetleg Encsen – sültöt pékárut, aztán érkezett a vegyi áru, esetleg a zöldség és így tovább. Nagy teherautók, „mitfárer” stb. Mindezt egyetlen kisteherautó és egy vegyes profilú áruellátó vállalat is el tudta volna végezni. Ezzel szemben a vadnyugati filmekben a farmvidék drugstore-iban szinte mindezt megkapta a környék lakója vagy az utak vándora; van itt üzemanyagtöltő állomás, postahivatal, gyógyszertár, vegyesbolt, büfé, fagyaltatózó, trafik, újságárus, banki szolgáltatás, a seriff is be-benéz ide. Hasonló „komplex ellátó pontok” az alapellátás gondjainak egy részét feltehetően nem csak a „vadnyugaton”, hanem a Cserehát mélyén is meg tudnák oldani (ehhez természetesen megfelelő jogi háttér, s a nagy szervezetek – posta, gyógyszerellátás stb. – rugalmas hozzáállása is szükséges lenne).

Még egy példa a gazdaság területéről; mert elképzelhető komplex gazdaságfejlesztés is a térségben. Vannak oly adottságai, melyekre „komplex” gazdasági bázis építhető, ilyen pl. az izoláltság. A térség izolált, zárt foltjain pl. „ellenőrzött-garantált biogazdaságok” lennének kialakíthatók. A Gönc–Füzér térségben pl. gyógynövény-pálinka-lekvár-aszalt gyümölcs termelő komplexus. Alapja az egykori Abaúji Hegyalja gyümölcsstermelése (gönci sárgabarack), a Hegyköz félvad szilvásainak termése. Erre lehetne egy különleges lekvárokat – gyógynövényekkel, aszálékokkal, „étrend-kiegészítőkkal” dúsítva –, aszalt gyümölcsöket előállító manufaktúrákat és pálinkafőzőket létesíteni, illetve a különböző egyéni és kisvállalkozásokat integrálni. A „kiegészítő” kellékeket – lekváros csuprok, pálinkás butykosok, aszalt gyümölcsös kosárcák, népi szöttes zsákocskák stb. – szintén helyben lehetne előállítani (munkaalkalom fazekasoknak, kosárfonóknak, esetleg a hollóházi üzemnek). Ezekre a tevékenységekre – és a helyi „desztinációkra” (Vizsoly, Hollóháza, várak stb.) – vendégforgalom is szervezhető. Egy ilyen komplex termelési-idegenforgalmi „projekt” talán gazdaságosan üzemeltető lenne.

A *hálózatosodás* pedig szükségszerű követelmény egy ennyire szétaprózott településátlományú térségben; ezt a következményt a közigazgatás már „lereagálta”; a hálózatosodás különböző formái ugyancsak vizsgálódásra érdemesek (1. ábra).

Irodalomjegyzék

- BARTA GYÖRGYI–BELUSZKY PÁL–BERÉNYI ISTVÁN (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Földrajzi Éretstítő, pp. 299–390.
- BELUSZKY PÁL (1977): Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. – Földrajzi Értesítő, pp. 349–386.
- BELUSZKY PÁL (1979): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben). – Földrajzi Értesítő, pp. 339–370.
- BELUSZKY PÁL–SIKOS T. TAMÁS (2007): Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón). Budapest.
- DOBÁNY ZOLTÁN (1999): A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza.
- DOBÁNY ZOLTÁN (2004): A Sajó-Bódva köze történeti földrajza (18–20. század). Nyíregyháza.
- G. FEKETE ÉVA (1991): Egy elmaradott terület felzárkózásának történeti földrajzi lehetőségei. – In.: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, pp. 351–380.
- G. FEKETE ÉVA (1995): A térség, mely élni akar. Helyzetelemzési és fejlesztési stratégia. – Miskolc.
- OSGYÁNI GÁBOR (2011): Szakácsi. In.: Változó falvaink (szerk.: Beluszky P.–Sikos T. T.), Budapest, pp. 338–358.
- SZABÓ JÓZSEF (1986): A Cserehát természeti viszonyai. In.: Cserehát: Ember-táj-mezőgazdaság (szerk.: Dorgai L.). Miskolc, pp. 5–87.
- SZUHAY PÉTER (1998): Az Aggteleki-karszt falvainak szociográfiája. In.: Az Aggteleki Nemzeti Park (szerk.: Baross G.), Budapest, pp. 378–395.